

**МЕТОДОЛОГІЯ,
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

УДК 94(477):336.7.,19/20”

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-4-12

Алтухов Олексій Анатолійович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

alex.an.altukhov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

**ОРГАНІЗАЦІЯ БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ЗГІДНО
З ВИДАнням „БАНКОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ”
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Останнім часом економічна історія України привертає все більшу увагу науковців. Це пов'язано із тим, що розробка ефективно діючої господарської моделі у нашій країні неможлива без вивчення історичного досвіду у цьому питанні. Важливим вважається дослідження та ретельний аналіз провідних джерел з цієї проблематики, зокрема і публіцистичних творів сучасників подій, у яких розглядаються різні аспекти діяльності біржових установ України у досліджуваній період. Серед них особливе місце займає другий том „Банкової енциклопедії”, що був опублікований у 1917 р. у Києві. Відзначимо, що це видання було підготовлено провідними вченими економістами тієї епохи та повністю присвячено розгляду різних проблем, пов'язаних із розвитком бірж. Вважаємо важливим проаналізувати це джерело, тим більше, що воно практично не розглядалося українськими вченими.

Динамічний розвиток капіталістичних відносин як на Наддніпрянській Україні, так і у Російській імперії в цілому у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. обумовило підвищений науковий інтерес до проблем, пов'язаних із цим процесом. Серед всього іншого, у цей період з'являється велика кількість праць, у яких розглядалися різні аспекти розвитку біржової справи. У 1917 р. у Києві був опублікований другий том „Банкової енциклопедії”, у якому усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв,

Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Головним редактором видання виступив провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Леонід Миколайович Яснопольський.

Відзначимо, що редактор видання був видатним економістом, представником дореволюційної економічної школи, що склалася у Києві на початку ХХ ст. Він народився 1 лютого 1873 р. у Києві, де провів більшу частину свого життя. Після закінчення Київської гімназії у 1891 р., він спочатку поступив до юридичного факультету Київського університету, а потім перевівся до Петербурзького університету, по закінченні якого у 1895 р. почав працювати там само, на кафедрі політичної економії та статистики. У 1902 р. Яснопольський зайняв посаду приват-доцента Київського університету, а з лютого 1903 р. – Харківського університету. З початку викладацької та наукової кар'єри він виступав прибічником лібералізації економічного життя імперії, вважаючи будь-які державні перепони у діяльності, у тому числі і біржових установ, значною перешкодою на шляху становлення ефективних ринкових відносин. У 1902 р. він виклав свої, на той час досить радикальні ідеї у статті „Джерела землеволодіння, перш за все у Росії”. Висловлені ним думки, зокрема критика економічної далекосхідної політики російського уряду, викликали незадоволення керівництва Харківського університету, з якого він був змушений звільнитися. Проте скоро Яснопольському вдалося поновитися у Комерційному інституті Києва. Окрім того, на початку ХХ ст. він був обраний на посаду „гласного” полтавського та переяславського земств, а у 1905 р. був обраний депутатом Першої Державної Думи від Полтавської губернії. За політичними уподобанням був близький до кадетської партії.

Займаючись політикою, Яснопольський не забував і про наукову та викладацьку кар'єру. У 1906–1910 рр. він викладав у Петербурзькому політехнічному інституті, а з 1910 р. зайняв посаду професора Київського університету. Він є автором низки наукових робіт, у яких розглядав різні аспекти економічного розвитку Російської імперії. У 1914 р. економіст став редактором двотомного фундаментального видання „Банківська енциклопедія”, другий том якого повністю присвячений біржової діяльності.

Відзначимо, що праця мала бути опублікована у 1914 р., проте Перша світова війна (1914–1918) внесла свої корективи у плани Яснопольського. Редактор був змушений неодноразово переносити строки випуску видання внаслідок виникнення різних проблем, зокрема,

дефіциту паперу у Києві, який став відчуватися із початок військових дій.

У передмові Л. М. Яснопольський (1917) наполягав на тому, що біржа є важливим інститутом, який забезпечує розвиток ринкових відносин не тільки у мирний час, але і в період війни. Він критикував консервативну політику російського царського уряду, який, на його думку, перешкоджав розвитку біржової справи. Зокрема, він відзначав: *„традиції поліцейської держави та упередження кіл суспільства, які не доросли до західноєвропейського розуміння значення вільного біржового обороту, дуже гальмують розвиток розвитку російського руху біржового ринку і разом із тим затримують процес європеїзації економічного життя Росії у галузі торгівельних, промислових та кредитних відносин”* (с. 11).

На думку Л. Яснопольського російська влада розглядала біржу, як явище пов'язане із різного роду незаконними авантюрами та обманом. *„Сьогодні панує думка, що біржа є інститутом виключно небезпечним та злісний, який потрібно тримати у «іжакових рукавицях», з одного боку, оберігаючи державний кредит від зловмисних посягань на курси фондів, з іншого – ретельно оберігаючи обивательських карасів від біржових щук та акул”* (Яснопольський, 1917, с. 11).

Задля подолання перешкод на шляху розвитку біржової справи, Л. М. Яснопольський рекомендував провести структурне реформування цих установ та зміну підходу до них з боку влади. Зокрема, він наполягав змінити ставлення до т. зв. „біржового закуліся” – системи неформального визначення особливостей проведення біржових операцій між провідними біржовими гравцями. *„Сьогодні куліса – найбільш еластичний елемент паризької біржі, без якого не взмозі обійтись навіть найбільші банки Франції – загнана у нас у підпілля кав'ярень та «американок». Між тим, біржа, яка не має куліси завжди парадоксальна. Вона схожа на армію, яка не має тилу; їй немає звідки черпати нові сили та нікуди здати своїх поранених”*, – писав економіст (Там само, с. 12).

Також Яснопольський наполягав на зміні ставлення та легалізації „біржової спекуляції”, вважаючи її важливим елементом активізації ринкових відносин. На його думку, *„здорово спекуляція зростає в умовах капіталізму, що вільно зростає”*. Яснопольський вважав, що вона є *„однією з невід'ємних рис процесу появи капіталістичного духу, духу підприємництва, формування якого неможливо без вільної, нормальної спекуляції* (Там само).

Важливість біржових спекуляцій, на думку вченого, особливо проявляється у період війни, оскільки тільки за допомогою цього фінансового механізму, можна заробити допоміжні кошти, які застосовуються у якості державних позик для ведення військових дій. У він привів французький досвід, оскільки *„французькі мільярдні позики*

під час війни були взяті за допомогою спекуляції, а не зберігача публікою і остаточно їх розміщення відбулося тільки через 7–8 років” (Там само).

Також у передмові до видання Яснопольський окреслив ще одну характерну рису розвитку біржової справи, як в Україні, так і загалом на території Російської імперії. На його думку, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася масштабна концентрація банківського капіталу, розповсюдження банківської діяльності, як на фондові, так і товарні операції. Помітним стало *„об’єднання банків із промисловістю”*. Все це призвело до того, що банківські фінансові установи почали витісняти біржи з фінансового сектору, зміщаючи їх головні функції. Все це дозволяло говорити про кризу біржових інституцій, які були змушені підпорядковуватися *„концентрованому банківському капіталові”* (Там само, с. 14).

Яснопольський стверджував, що така концентрація, головною формою якої були синдикати спотворювала існуючу фінансову систему російської імперії та гальмувала розвиток капіталістичних відносин. *„Саме спотворені умови у яких розвивається російська торгівельно-промислова, біржова та банківська діяльність, гальмує накопичення капіталу, конкуренцію, тиснуть на підприємницький дух. Тим самим замість широкої індустріалізації країни, сьогодні створені лише кілька вузьких, владних, привілейованих груп промислової та фінансової олігархії”*, – відзначав він (Там само, с. 15).

Аналіз діяльності фондових бірж Російської імперії (в тому числі Одеської, Київської та Харківської фінансових установ, які здійснювали цю діяльність), приведений у розділі *„Банкової енциклопедії”*, який був підготовлений В. П. Кардашевим. Він відзначав, що фондова біржа здійснювала наступні види діяльності: купівля та продаж іноземних грошей, іноземних чеків та переводних векселів, облігацій державних позик, позик міст, міських кредитних товариств, промислових компаній, закладних листів, земельних банків, акцій різних підприємств – пароплавних, транспортних, стразових, залізничних, комерційних банків і т. д. (Кардашев, 1917, с. 185).

Провідне місце у системі фондових бірж належало Петроградській біржі, у той час, як регіональні, зокрема, українські, працювали відповідно до місцевої економічної специфіки. Так, В. П. Кардашев повідомляв, що Київська фондова біржа працює переважно із паями (акціями) місцевих цукрових заводів (Там само).

Головна увага автора зосереджена на аналізі діяльності головної біржової установи імперії – Петроградської. Регіональні фондові біржі, в тому числі Одеська, Київська та Харківська, менше цікавили В. П. Кардашева. Він відзначив незначний об’єм фінансових оборотів та їх залежність від діяльності столичної біржової установи. *„Одна тільки одеська біржа веде самостійне існування, інші ж знаходяться у сфері впливу петроградської і у певних випадках варшавської біржі, від яких*

залежить ринок капіталів у Західному краї”, – відзначав науковець (Там само, с. 218).

Тим не менш, В. П. Кардашев привів короткий огляд діяльності українських фондових бірж, зокрема – Одеської. За його словами, ця фінансова установа, концентрувалася на операціях, пов’язаних із торгівлею та виробництвом збіжжя. Автор відзначав, що *„на одеській біржі торгівля фондами ніколи не відрізнялася розмірами петроградської біржи, проте йшла самостійно, особливо у ранішні періоди її діяльності. Валютні угоди, як наслідок експорту хлібу, мали вплив на курси петроградської біржи”* (Там само, с. 219).

В. П. Кардашев залишив важливі свідчення щодо організації роботи Одеської фондової біржи, яка у період написання статті регулювалася зібранням спеціальних інструкцій, об’єднаних під назвою *„Одеські біржові правила для угод з покупки та продажу цінних паперів, золотої валюти, витрат та подібних цінностей”*. Згідно з цими правилами, право здійснювати угоди без посередництва маклерів мають тільки власники, або представники діючих у Російській імперії торгових, промислових та банківських підприємств. Це у свою чергу, на думку Кардашева, обумовлювало слабкі темпи зростання діяльності місцевих біржових установ, в тому числі і Одеської. Задля подолання цього, автор вважав за необхідне ліквідацію будь-яких обмежень у біржовій торгівлі (Там само).

Окремо слід згадати про статтю *„Значення біржі у сучасному господарчому строї”*, розміщену у *„Банковій енциклопедії”*. Її автором був видатний економіст, активний учасник українського суспільного життя М. І. Туган-Барановський. У праці аналізується роль біржових установ у процесі розвитку ринкових відносин. Біржі Туган-Барановський (1917) називав *„сучасними господарчими установами, наявність яких є найхарактернішою ознакою капіталістичної системи господарства”* (с. 24).

На думку автора, і до становлення капіталізму, існували установи, що виконували окремі біржові функції. Зокрема, Туган-Барановський відмічав, що такими організаціями були ярмарки – вельми поширені в Україні у середині XIX ст. Він відзначав, що *„ярмарка була досить грубим способом з’ясування співвідношення суспільного попиту та пропозиції, але у свій час вона мала у цьому відношенні більше значення, ніж біржа у наш час”* (Там само, с. 30).

Проте, по мірі розвитку ринкових відносин та ускладнення капіталістичних механізмів регулювання, ярмарки більше не могли виконувати роль біржових регуляторів. *„На ярмарку суспільний попит та пропозиція враховувалися грубим способом, – писав Туган-Барановський, – суспільна пропозиція вираховувалася згідно із кількістю підвезеного товару, а суспільний попит – згідно із закупівлями ярмаркових торговців. Проте на ярмарок підвозилася тільки обмежена*

кількість усіх товарів, а закупівлі торговців далеко не відображали реальний попит країни на той чи інший товар” (Там само, с. 29).

Відповідно він відзначав, що на біржі механізми встановлення розмірів суспільного попиту та пропозиції є витонченішими та досконалішими.

В умовах розвитку капіталістичних відносин, на думку автора, біржа виконувала низку важливих соціально-економічних функцій. По-перше, ця установа полегшувала процес укладення торговельних угод між різними учасниками ринкових відносин. *„Концентруючись в одному пункті, біржа полегшує здійснення цих угод, балансування попиту пропозицією”*, – відзначив він (Там само, с. 34).

По-друге, біржа сприяла встановленню збалансованих та об’єктивних пропорцій між попитом та пропозицією. *„Біржа дає змогу у ширших розмірах ніж на ярмарці, встановлювати розміри всього попиту та пропозиції і таким чином вона сприяє тому, що товарні ціни точніше враховують це співвідношення, завдяки чому стає можливим більш пропорційний розподіл суспільної праці”*, – писав він (Там само).

У той же час, Туган-Барановський констатував, що товарна біржа *„має досить обмежене значення”*, оскільки через неї *„проходить лише певна група продуктів капіталістичного господарства”* (Там само, с. 35). Найбільше значення, на думку автора, біржові установи мають у процесі організації торгівлі збіжжям, поширеної в українських землях у досліджуваній період. Це пояснюється тим, що *„у хлібній торгівлі біржа грає дійсно дуже велику роль, „оскільки хліб легко приймає характер товару і тому легко стає предметом біржових угод”* (Там само). Окрім того *„хліб є товаром світового значення та знаходиться у щільній залежності від умов світового хлібного ринку”* (Там само).

Характерною ознакою біржовою торгівлею хлібом є те, що ціни на цей товар відзначаються сильними коливаннями, завдяки чому ця діяльність пов’язана із великими ризиком та *„має спекулятивний характер”* (Там само).

Туган-Барановський відзначав позитивні та негативні сторони біржової торгівлі хлібом, що склалися, як в українських землях, так і у Російській імперії в цілому. З одного боку він відзначав, що *„біржі виробили досить досконалі механізми для полегшення термінових угод із хлібом”* (Там само). З іншого, науковець констатував, що *„незважаючи на величезний розвиток хлібної торгівлі, донині не існує правильно організованих термінових угод із хлібом чисто біржового типу”* (Там само). Він відзначив, що спеціальні хлібні біржі почали виникати у Російській імперії тільки у останні два десятиріччя, але на початку ХХ ст. вони не мали великого значення для загальноімперської хлібної торгівлі.

Подібні недосконалості, на думку Туган-Барановського існують і у інших галузях біржової торгівлі, зокрема у сфері угод, пов’язаних із

покупкою та реалізацією заліза – одного із найголовніших товарів, виробництво якого було поширено на півдні та сході Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Автор відзначив, що *„існують спеціальні біржі для заліза, проте вони мають місцеве значення і світова ціна заліза формується не на цих біржах”* (Там само, с. 36). При цьому окремі товари металургійної промисловості взагалі не є предметом біржової торгівлі та виготовляються лише на замовлення. Мова йде, насамперед, про *„рейки, залізничні принадлежності, кораблі та вагони”* (Там само).

Саме тому, Туган-Барановський вважав, що товарні біржі грають досить невелику роль у капіталістичному господарстві, чого не можна сказати про фондові біржові установи, які на його думку є *„резервуаром, у якому концентрується пропозиція капіталів, які шукають постійного розміщення”* (Там само, с. 39).

Саме наявність фінансових бірж є свідченням монополізації та концентрації капіталів – однієї із характерних ознак розвитку капіталістичних відносин на Наддніпрянщині на межі XIX та XX ст. На думку Туган-Барановського, *„завдяки фондовій біржі стало можливим злиття великої кількості незначних капіталів у гігантські скупчення, які вимагаються умовами капіталістичного господарства”* (Там само). При цьому, *„чим швидше йде накопичення капіталу, тим важливішою стає фондова біржа у загальному устрої капіталістичного суспільства”* (Там само).

Таким чином, Другий том „Банкової енциклопедії” дає змогу виявити характерні ознаки розвитку біржової справи у Наддніпрянській Україні у досліджуваній період. Аналізуючи статті, розміщені у виданні, можна дійти до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об’єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані. За рівнем продажу товарів, обороту капіталів, біржові установи Наддніпрянської України значно поступалися, як Петербурзькій біржі, так і аналогічним закладам Західної Європи. Подальше дослідження джерел з історії біржової справи наприкінці XIX – на початку XX ст. здійснюватиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Яснопольский Л. Н. Предисловие. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. IX–XV. **2. Кардашев В. П.** Фондовые биржи в России. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. 185–220. **3. Туган-**

Барановский М. И. Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. 24–39.

References

- 1. Yasnopol'skij, L. N.** (1917). Predislovie [Preface]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. IX–XV). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].
- 2. Kardashev, V. P.** (1917). Fondovye birzhi v Rossii [Stock exchanges in Russia]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. 185–220). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].
- 3. Tugan-Baranovskij, M. I.** (1917). Znachenie birzhi v sovremennom hozyajstvennom stroe [The value of the exchange in the modern economic system]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. 24–39). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].

Алтухов О. А. Організація біржової діяльності в Наддніпрянській Україні згідно з виданням „Банкова енциклопедія” наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті аналізується провідне джерело з історії розвитку банківської справи кінця XIX – початку XX ст. „Банкова енциклопедія” 1917 р. У цьому виданні усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв, Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Аналізуючи статті, розміщені у виданні, автор дійшов до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об'єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані.

Ключові слова: „Банкова енциклопедія”, біржа, Л. Яснопольський, спеціалізоване видання, капіталістичний розвиток.

Altukhov O. A. Organization of exchange activity in Trans-Dnieper Ukraine according to the publication „Banking Encyclopedia” in the late 19th – early 20th century

The article considers and analyzes the informational significance of the leading economic specialized publication of the late XIX – early XX centuries. „Banking Encyclopedia”. It is noted that in 1917 the second

volume of this work, fundamental at that time in the field of economics, was published in Kyiv, which was entirely devoted to the study of stock exchange business in the leading countries, the Russian Empire and the Ukrainian lands. The co-authors of the work were leading contemporary economists and lawyers, in particular A. N. Antsiferov, G. V. Afanasyev, H. A. Baranovsky, M. N. Bogolepov, E. V. Vanshtein, I. M. Goldstein, N. S. Dobrokhotov, V. Ya. Zheleznov, A. M. Lazarev, D. N. Levin, E. S. Lurie, P. P. Migulin, N. D. Silin, P. B. Struve, M. P. Tugan-Baranovsky and others. Among the aspects considered were, in particular, the activities of the leading stock exchange institutions of Dnieper Ukraine: in Odessa, in Kyiv, in Kharkiv.

Leading economist, professor of the Kyiv Commercial Institute, long-term deputy of the State Duma Leonid Mykolayovych Yasnopolsky became the editor-in-chief of the publication.

Analyzing the scientific works collected in the Second Volume of the Banking Encyclopedia of 1917, the author of the article came to the conclusion that they make it possible to trace the state of affairs in the development of the stock market in the late nineteenth and early twentieth centuries. In particular, one can trace the state policy towards these financial institutions, which in many respects slowed down the development of the stock market, both in Ukraine and in the Russian Empire as a whole.

Key words: „Banking Encyclopedia”, exchange, Yasnopolsky, specialized edition, capitalist development.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2023 р.

Прийнято до друку 25.04.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.